

ЧОГО НАВЧИМО ВОСЬМИКЛАСНИКІВ ?

У статті аналізується рівень подання теоретичного і практичного матеріалу із синтаксису в підручнику для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою.

Ключові слова: лінгводидактика, навчання російською мовою, підручник для 8 класу, словосполучення, присудок, односкладне речення, порушення норм української мови.

Українська лінгводидактика має давні традиції у створенні підручників для середньої школи. На цій ниві плідно працювали А. Кримський, Є. Тимченко, П. Залозний, Г. Шерстюк, І. Нечуй-Левицький, О. Курило, О. Синявський, О. Білецький, Л. Булаховський, О. Парадизький, М. Сулима, А. Шевчук, І. Бойків, О. Радченко. Як зазначено в енциклопедії «Українська мова», заслуга створення першого стабільного підручника української мови належить А. Загородському (ч. I – 1938 р.; ч. II – 1946 р.), а наприкінці 30-х рр. виходить підручник Б. Кулика та Й. Кудрицького і для шкіл з російською мовою навчання [1, 450]. Перегляд змісту шкільного навчання української мови в кінці 50-х – на початку 60-х рр. сприяв активізації роботи філологів, методистів та вчителів над створенням підручників саме з мови, а не лише з граматики. Так, до створення нових підручників для шкіл з російською мовою навчання долучилися С. Канюка, С. Кестель, О. Біляєв, а згодом стабільними для 4, 5 – 6 класів стали підручники О. Біляєва, К. Плиско та ін. Виходить також підручник для 7–8 класів М. Чемерисова, В. Горяного та ін. Помітним кроком у розвитку теорії і практики навчання мови в школі були підручники О. Біляєва, М. Пентилюк, Л. Симоненкової та ін. Видано як альтернативний підручник І. Ющука.

Теоретичним засадам і практичним питанням створення підручників присвятили роботи Л. Булаховський, Ф. Жилко, Б. Кулик, В. Ващенко, А. Перепада, Л. Симоненкова, В. Сидоренко, Н. Гончаренко, О. Біляєв та ін.

Актуальним є аналіз нового підручника «Українська мова» для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою [2].

Мета статті – висвітлити відповідність рівня подання навчального матеріалу в підручнику науковим здобуткам українського мовознавства.

Підручник привертає увагу насамперед новою методикою навчання: «робота з текстом пізнавального характеру (з виділеними мовними явищами, на які потім звертатиметься увага) – обговорення змісту цього тексту – актуалізація знань про виучуване мовне явище з опорою на прочитаний текст – поглиблення знань (робота з теоретичним матеріалом підручника) – різноманітні вправи на закріплення». Увесь матеріал структуровано за видами

роботи, про що свідчать умовні графічні позначення, перелік яких розміщено на початку підручника: *вивчення мовного матеріалу; розвиток зв'язного мовлення; пізнавальна тема уроку; слова, значення яких необхідно засвоїти, а написання – запам'ятати; теоретичні відомості для обов'язкового засвоєння; теоретичні відомості для ознайомлення; вправи на редагування; домашнє завдання; робота в парах; робота в групах; запитання-сходінка до опанування нових знань; завдання підвищеної складності; розрізняйте значення слів!* (2, 2). Сприяє засвоєнню нових знань також інформація на форзацах книги про структуру двоскладного речення і способи вираження головних членів речення. Дібрано цікавий матеріал, використано узагальнювальні схеми і таблиці, що містять головні теоретичні відомості, є багато творчих завдань, які розвивають в учнів спостережливість і кмітливість.

На жаль, у цій навчальній книзі є й суттєві недоліки, яких, на нашу думку, забагато для очікуваного сучасного підручника. З огляду на обмежений обсяг статті проаналізуємо рівень подання теоретичного й практичного матеріалу з тем «Словосполучення і речення», «Двоскладні речення. Головні і другорядні члени речення», «Односкладні речення».

Зокрема, трапляється різне найменування такої синтаксичної одиниці, як словосполучення, що, на нашу думку, не сприятиме виробленню в мовній свідомості учнів правильних синтаксичних уявлень про цю синтаксичну конструкцію: *Знайдіть в обох стовпчиках **сполучення слів**, подібні за лексичним значенням. Складіть по 2 речення із синонімічними **словосполученнями*** [тут і далі виділення наше – В. А.] (2, 25). Автори не з'ясовують, що слід розуміти під сполученням слів, хоча відомо, що ці поняття різні за обсягом, оскільки сполученням слів є і поєднання підмета з присудком, і однорідні члени речення, і складені форми слів тощо [6, 50]. У вправах 40, 166 та 177 сполученнями слів названо словосполучення, а в одному з правил, судячи з наведених прикладів, це поняття різного порядку: *Якщо підмет виражений **словосполученням (сполученням слів)**, то присудок вживається у множині: Петро з Миколою дружать. Клени й каштани відсвічували бронзою* (2, 48). З огляду на це некоректним є таке твердження: *Прикладка буває **одинична** (виражена одним словом) і **поширена** (виражена **сполученням слів**)* (2, 82).

Є й неточні формулювання. Так, про підмет сказано, що це **незалежний член речення, від якого граматично залежить присудок** (2, 47). Цим руйнується наступність у вивченні синтаксичних тем між початковими та середніми класами, бо в 3 класі діти вивчають: *Запам'ятай! Усі члени речення зв'язані між собою. Цей зв'язок ми встановлюємо за допомогою питань.*

що ро**б**и**т**ь?
 сонце ←————→ сх**о**ди**т**ь
 що? (9, 74)

У 4 класі знання про синтаксичний зв'язок між підметом і присудком конкретизуються: *Зверни увагу! Питання можна ставити від підмета до присудка і навпаки – від присудка до підмета* (10, 27).

У визначенні обставини не зазначено, що цей член речення може характеризувати й ознаку, і не підкреслено, що обставини залежать переважно від присудка [5, 109]. Це в подальшому полегшило б розмежування двоскладних неповних речень з опущеним присудком та односкладних називних речень. Натомість стверджується: *Обставини пояснюють присудок або інші члени речення* (2, 92).

Після переліку питань до присудка, серед яких і **який він є?**, у прикладі *Молодь (яка?) рішучіша за нас* (2, 47) записано питання, яке слід ставити до означення.

Школярам важко буде зрозуміти різницю між простим дієслівним та складеним іменним присудком, оскільки автори непослідовні в доборі ілюстративного матеріалу. Так, у вправі 88, де треба довести, що наведені присудки прості дієслівні, уміщено речення й зі складеним іменним присудком *Будь сьогоднішнім!* (2, 48). Вправу 90 теж подано після відомостей про простий дієслівний присудок, однак у перших п'яти реченнях присудок складений іменний: 1. *Він перекладач*. 2. *День зимовий короткий*. 3. *Справжня мудрість небагатослівна*. 4. *Вулиця – моя, будинки – мої* (2, 48). Лише в шостому реченні присудок простий дієслівний і виражений фразеологізмом (*А Мар'ян слів на вітер не кидав*), хоча в правилі нічого не сказано про таку можливість. У той же час названо рідкісний спосіб вираження простого дієслівного присудка інфінітивом, однак прикладу не наведено (2, 48).

Складно буде виконати завдання із вправи 100: *«Прочитайте попарно речення, подані у лівому і правому стовпчиках, порівняйте способи вираження присудка. З'ясуйте, де присудок – простий дієслівний, а де його граматичне значення виражається дієсловом-зв'язкою, а лексичне – іменником або прикметником»*, бо всі ці присудки складені іменні:

1. <u>День ясний</u> .	1. <u>День видався ясным</u> .
2. <u>Повітря свіже</u> .	2. <u>Повітря було напоєне свіжістю</u> .
3. <u>Воно прозоре</u> .	3. <u>Воно здавалося прозорим</u> (2, 51).

Корисною є вправа 103 на розмежування синтаксичних функцій форм дієслів *бути, стати, виявитись* (або простий дієслівний присудок, або дієслово-зв'язка в складеному іменному присудку) (2, 52). На нашу думку, варто було б умістити і теоретичні відомості про підставу такого розмежування, якою є наявність чи відсутність у цих дієслів лексичного значення.

Пропонуючи учням замінити простий дієслівний присудок складеним іменним із пасивним дієприкметником (тобто утворити пасивну конструкцію), автори підручника не беруть до уваги, що в українській мові, на відміну від російської, така заміна можлива лише тоді, коли в активній конструкції підметом-суб'єктом є іменник-неособа. Орудний відмінок імені в таких реченнях наближається до позначення знаряддя або засобу дії [4, 247]. Саме тому пропонована перебудова речень *Художник проілюстрував книжку* (2, 53), *Відомий модельєр пошив вечірню сукню; Батько подарував мені комп'ютер* (2, 75) неможлива, а речення *Замовлення доставлене Павловим* (2, 43) не двозначне, як пишуть автори, а однозначне: *доставлене (кому?) Павловим*.

У підручнику слушно зазначено, що неозначена форма дієслова в реченні може бути додатком чи обставиною, однак на цьому слід було б наголосити ще під час вивчення складеного дієслівного присудка, а не тільки в параграфах про зазначені другорядні члени речення. Ці відомості попередили б можливу помилку під час виконання вправи 123, де в перекладених реченнях слід визначити вид присудка і з'ясувати, чим він виражений: *Вдруг что-то заставило меня оглянуться* (2, 60). До того ж самі автори припустилися помилки, неправильно виділивши присудок в одному з речень тексту як складений дієслівний, тоді як дії виконують різні суб'єкти, тому інфінітив є додатком: *Одного слона дресирувальники навчили реагувати на дванадцять мелодій* (2, 56) – *навчили (чого?) реагувати*.

Є в текстах вправ також інші недогляди. Так, у вправі 39 (2, 25) запропоновано утворити з поданих слів словосполучення, однак *недалеко від* – це прийменник [7, 214], який не може бути самостійним компонентом словосполучення, тому *недалеко від міста* – прийменниково-іменникова форма; так само є поєднаннями прийменників з іменниками сполучення слів *согласно поверью* – *згідно з повір'ям*, наведені серед словосполучень у вправі 41 (2, 26).

Недостатньо переконливим є порівняння речень у текстах вправи 74, бо виразності, емоційності другому текстові надає не тільки порядок слів, а й інші стилістичні прийоми: *Це ніжна, пухнаста, прудка білочка.* – *Білочка! Ніжна, пухнаста, прудка* (2, 43).

Попри те, що автори наводять правило координації підмета і присудка: *Якщо до складу підмета входять слова багато, безліч, більша частина, чимало, решта, маса та ін., то присудок вживається в однині* (2, 49), у вправі 85 вміщено речення **Решта проводжали гостей** (2, 47), де це правило порушується.

У вправі 94 треба розкрити дужки й узгодити виражений аббревіатурою підмет із присудком, проте в реченні аббревіатура відсутня: *Європейський Союз (прийняти) рішення про приєднання нових членів* (2, 50).

Слушно зазначивши, що *присудок можна замінити орудним відмінком іменника, а підмет – не можна* (2, 65), автори виділяють граматичні основи по-іншому: *Глибина басейну – два метри; Яке це щастя – дім побудувати* (2, 63); *Моя улюблена розвага – грати в комп'ютерні ігри* (2, 66) – Пор.: *Глибиною басейну є два метри; Яким щастям є побудувати дім; Моєю улюбленою розвагою є грати в комп'ютерні ігри*.

У зразку розбору речення із вправи 209 *Вантаж доставили двома літаками* поєднання числівника та іменника *двома літаками* підкреслено як один член речення – обставину (2, 96), проте це два різні члени речення, бо числівник *двома* відповідає на питання *скількима?* і є означенням [6, 168]. У зразку ж письмового розбору речення із вправи 285 *Було висловлено дві протилежні думки* числівник та іменник *дві думки* підкреслено як два різні члени речення (2, 129), хоча це прямий додаток, виражений зв'язаним словосполученням у знахідному відмінку [6, 175].

Розмежування двоскладних та односкладних речень і досі залишається одним із найскладніших питань практичної лінгводидактики, попри те що детально розроблене ще в посібнику В. Горяного [3] та деяких інших роботах. І навряд чи впораються з цим завданням восьмикласники, оскільки в аналізованому підручнику теоретичні відомості ілюструються значною кількістю некоректних речень. Так, спостереження за порівнюваними у вправі 228 реченнями мали б підвести учнів до висновку, що в односкладному реченні «другий головний член не потрібен, оскільки зміст речення і так зрозумілий» (2, 106), однак це впливає не з усіх прикладів, оскільки серед односкладних наведено і двоскладні неповні речення, зміст яких зрозумілий тільки з контексту:

Односкладні речення

1. По всьому лугу біліють.
4. Цвітуть!

Двоскладні речення

1. Вони по всьому лугу біліють.
4. Квіти цвітуть (2, 106).

Двоскладними неповними є і речення з прикладів до правил, що стосуються односкладних речень: *Стала. Глянула. Промовила. Одвернулася. Пішла; Збігла – Поспішно збігла по сходах* (2, 106).

Після відомостей про те, що в означено-особових реченнях дієслово-присудок особовим закінченням вказує на певну дійову особу, серед прикладів є речення з дієсловами у формі минулого часу, які за особами не змінюються – вони змінюються лише за родами й числами: **Верталися із кінозйомки. Стояли один проти одного; Читав допізна; Зійшов на тротуар; Замовкли; Поїхали** (2, 107); **Пішов сквериком до міської площі. Розглядав прозору зелень дерев, легку й тонку, як мереживо. Було таке відчуття, наче бачив усе це вперше в житті... Зупинився і довго спостерігав** (2, 108).

Так само некоректним є й друге речення в зразку перебудови двоскладного речення в односкладне до вправи 59: *Ми раді вам. – Раді вам* (2, 33), тому що прикметник не може чітко вказувати на особу мовців, це визначається з контексту.

Незрозуміло, чому в параграфі про означено-особові речення серед завдань, що стосуються цих речень, уміщено вправу 238 з узагальнено-особовими реченнями (2, 110), відомості про які викладено в наступному параграфі.

У вправі 240, де слід записати уривок, «замінюючи всі двоскладні речення односкладними означено-особовими», для речень з дієсловами-присудками у формі минулого часу така заміна неможлива: *Я не поїхав у Крим, зміняв плюскіт морського прибою на полонинський вітер у Карпатах. Я завітав у дивний край, що давав натхнення митцям. Я прийшов побачити його і створити пісню* (2, 110).

Некоректно сформульовано теоретичні відомості для обов'язкового засвоєння про те, що присудок неозначено-особових речень виражений «дієсловом у 3-й особі множини теперішнього, минулого чи майбутнього часу» (2, 113), бо, як уже зазначено, дієслова в минулому часі за особами не змінюються.

Не позбавлений огріхів і матеріал § 20 про безособові речення, де як односкладні речення наведено двоскладні: *Щось мені примарилось* (2, 120), *Все забувається* (2, 121); прислівник *видно* зараховано до дієслівних форм на *-но, -то*: *Видно ставок* (2, 120); а двоскладні речення *Мне припомнився один случай* та *Їй усе валилося з рук* (2, 123) на односкладні замінити не можна, хоч автори пропонують це зробити.

Трапляються в підручнику випадки порушення мовних норм. Зокрема, автори вживають слово *вираз* у невластивому значенні (2, 8; 38; 40; 95 тощо), хоча й наводять розмежування слів *вислів* і *вираз* (2, 274); уміщують невдалий переклад з російської мови *крупні пластівці снігу* (2, 127); послуговуються словом *смысл* (2, 42; 43; 73; 79 тощо), однак в академічному російсько-українському словнику-довіднику такий відповідник до російського слова *смысл* відсутній [8, 653]; записують *Андрєєв* (2, 38), *Писарєв* (2, 64), *хоббі* (2, 66), *плейєр* (2, 74) замість нормативних *Андреев, Писарев, хобі, плеєр*. Не відповідає нормам побудова речень *дія відбувається насправді в майбутньому* (2, 48); *Як це пов'язано з уживанням речень...* (2, 30); *Як воно [враження - В. А.] передано* (2, 67). Непоодинокими є порушення норм милозвучності: *ви виберете; в них; в яких; в частину; дивитися у вікно; йдеться у поданих уривках* тощо, невмотивованим у завданні вправи 73 є повтор сполучника *і* в межах одного речення: *Перегляньте текст, звернувши увагу на заголовок і ключові слова (їх виділено жирним шрифтом), і зробіть припущення. Про що йтиметься* (2, 40). Не відповідає вивченим правилам пунктуації речення із вправи 158: *Сонце обзолотило промінням груші і вишні, і квітки* (2, 75).

Не слід уміщувати в шкільний підручник невивражених щодо змісту речень, як-от: *Ознайомившись із ним один із них вигукнув* (2, 31); *Він як закричить!; Хлопчик ніби засмутився. Він ніби задумався; А він сказав правду!; Він прийде до нас у гості й розповість усі новини* (2, 50); *Його приїзд став для мене сюрпризом* (2, 52); *Він попросив нас піднятися поверхом вище* (2, 74) тощо.

Звичайно ж, зазначені недоліки знижують науковий рівень підручника, у восьмикласників формується викривлене уявлення про деякі синтаксичні поняття, частина вчителів теж сприймає відомості як нормативні, а педагоги з критичним сприйняттям змушені маневрувати між підручником і самостійно дібраним матеріалом з інших, авторитетних джерел.

Перспективним є аналіз інших синтаксичних тем цього підручника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Біляєв О. М. Підручники української мови / О. М. Біляєв // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 447 – 451.
2. Бондаренко Н. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. з навчанням рос. мовою / Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк. – К. : Освіта, 2008. – 336 с.

3. Горяний В. Д. Односкладні речення в українській мові : навч.-метод. посіб. / В. Д. Горяний. – К. : Рад. шк., 1983. – 165 с.
4. Довідник з культури української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Вища шк., 2005. – 399 с.
5. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
7. Загнітко А. П. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.
8. Російсько-український словник-довідник : близько 102 тис. слів і словосполучень. – 2-ге вид. / за ред. В. М. Бріцина ; [упоряд. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2008. – 942 с. – (Словники України).
9. Хорошковська О. Н. Українська мова. Мова і мовлення. Правопис : підруч. для 3 кл. шкіл з рос. мовою навч. / О. Н. Хорошковська, Г. І. Охота. – К. : Промінь, 2003. – 128 с.
10. Хорошковська О. Н. Українська мова. Мова і мовлення. Правопис : підруч. для 4 кл. шкіл з рос. мовою навч. / О. Н. Хорошковська, Н. О. Воскресенська, А. О. Свашенко. – К. : Промінь, 2004. – 144 с.

В статье анализируется уровень изложения теоретического и практического материала по синтаксису в учебнике для 8 класса общеобразовательных учебных заведений с обучением на русском языке.

Ключевые слова: лингводидактика, обучение на русском языке, учебник для 8 класса, словосочетание, сказуемое, односоставное предложение, нарушение норм украинского языка.

This article analyzes the quality of presentation of theoretical and practical material on the syntax in 8th grade textbooks for Russian-language secondary schools.

Key words: linguodidactics, Russian as a language of instruction, textbook for 8th grade, phrase, predicate, one-composite sentence, violation of the norms of the Ukrainian language.